

sában alkalmas volt a keresztény világszemlélet rekonstrukciójára, de nem szabad elfelejteni, hogy éppen ez a mechanisztikus természetfilozófia volt a modern természettudomány bölcsője, az a világnézeti keret, amelyben a kísérleti fizika s annak matematikai általánosítása elhelyezhető volt. Márpedig ha van valami haladó, az elvilágiasodást előmozdító mozzanat a XVII. század történetében, az elsősorban éppen a természettudomány megszületése. A reneszánsz agnoszticizmusából semmiképpen sem sarjadhatott ki az új tudományos mentalitás, hanem csak a XVII. század rendszeralkotó törekvéseiből. Nincs itt tér a mechanisztikus természetfilozófia s vele együtt a modern természettudomány igazi gyökereinek elemzésére, így csak utalhatok ezzel foglalkozó „Maschine, Mechanik und mechanistische Naturphilosophie” c. tanulmányomra (Winter-Emlékkönyv). Ebből kiderül, hogy a panteisztikus, misztikus nézetekkel terhelt reneszánsz agnoszticizmus éppen a természettudomány fejlődése szempontjából bizonyult zsákutcának. Ebből csak egy újabb, kétségtelenül a skolasztikára és Aristotelesre is visszanyúló, de új elemeket is tartalmazó rendszeralkotás nyitott kiutat, mely a deizmuson keresztül a materializmus felé vezetett, mindenestre több sikerrel, mint pl. az előadó által magasra értékelt Hobbes agnoszticizmusa, amely szükségképpen elszigetelt maradt egy olyan korszakban, amikor mindenki új eszmei biztonságra vágyott a reneszánsz agnoszticizmusa által szétrombolt régi helyébe. Mert a reneszánsz agnoszticizmusa a középkori társadalom és gondolkozás felbomlásának eszmei kifejezése volt, míg a deizmussal párosult mechanisztikus természetfilozófia kísérletet jelentett az újkor megváltozott társadalmi struktúrájának megfelelő új világnézeti létrehozására. Ellentétben az előadóval az a meggyőződésem, hogy a XVII. század forradalmi század volt, mely új modelleket konstruált az átalakuló társadalom és gondolkodás számára.

Nem tagadom persze, hogy a mechanisztikus természetfilozófia bizonyos kerületet jelentett az elvilágiasodás folyamatában, ami azonban nem tekinthető egyszerűen reakciónak. Ha a deizmus hátr lépés volt is a szekularizáció szempontjából, olyan hátr lépés volt, amely új lendületet adott neki. Ez volt az ára az új ideológiai stabilitásnak, de egyben kiindulópontja is a szekularizáció kiteljesedésének, ami a felvilágosodásban következett be. Ebben a tekintetben hangsúlyosan idéznem kell Polišínský professzor előadásának azt a nagyon is megszívlelendő megállapítását, hogy a XVII. század tudományos forradalmának (s egyúttal a szekularizációnak) minden leegyszerűsített vagy egyenes vonalú magyarázata elégtelen. Hozzá szeretném még tenni, hogy különösen veszélyes (s nézetem szerint Bowsma professzor ebbe a hibába esett) az agnoszticizmusnak az emberi gondolkodásban vitt szerepét minden korszakban feltétlenül pozitívnak tekinteni, mint az a mai agnoszticizmus körül folyó vitákból is kiderül, s amely viták talán nem voltak minden hatás nélkül az előadó állásfoglalására.

BENDA KÁLMÁN:

A közép-európai államok fejlődésének sajátosságairól a XVII. században

Hozzászólásomban csak Józef Andrzej Gierowski tanulmányához fűznék néhány kritikai észrevételt, elsősorban a Habsburg-Monarchia vonatkozásában.

1. A tanulmány azt mondja, hogy a Habsburg-Monarchia a XVII. században három nagy részből tevődött össze: Ausztria, Csehország és Magyarország. Ez így meglehetősen sommás és megtévesztő megállapítás. Az említett állami egységek ugyanis további részekre tagolódtak. Még Magyarország volt a legegységesebb, de ezen belül is

bizonyos önállóságot élvezett Horvát-Szlavonország. Csehország korántsem volt ilyen egységes. A cseh korona országai, Csehország, Morvaország, Szilézia és Lausitz, amelyek külön országgyűléssel és jelentős rendi önállósággal rendelkezett, és egyiknek a határozatai semmilyen vonatkozásban nem kötelezték a másikat, ahogy a központi rendelkezések is csak akkor váltak érvényessé, ha az egyes országgyűlések jóváhagyták. Ausztria mint ország nem létezett, csak egymással egyenrangú osztrák tartományok voltak. Külön-külön kormányzati egységet képezett Alsó-Ausztria és Felső-Ausztria, a Belső-Ausztria néven már egységes irányítás alá került, de a látszat különállásra egymással szemben is kínosan ügyelő Stájerország, Karinthia és Krajna, továbbá a nyugati tartományok: Tirol és Elő-Ausztria. Az egyes tartományok rendi gyűlései féltékenyen védték „nemzeti” különállásukat és tiltakoztak valahányszor az uralkodó más, szomszédos tartományokból való „idegent” nevezett ki vezető méltóságra. Alsó- és Felső-Ausztria éppen a XVII. század elején elkezdett harcot folytatott, hogy önálló tartományi jellegük elismeréséért külön-külön képviselőt kapjanak a német birodalmi gyűlésen. A központi hatalom rendelkezései, főleg katonai és adóügyi vonatkozásban, csak az egyes tartományi gyűlések jóváhagyása után váltak jogerőssé. Mindez igen megnehezítette az uralkodó helyzetét, aki a XVII. században nem három ország nemességével állt szemben, hanem tizenkét rendi gyűléssel.

Abban, hogy a Habsburg-Monarchia egyes országai és tartományai a XVII. század egész folyamán megőrizték rendi különállásukat, igen nagy része volt az állandó török veszélynek. A központi hatalom saját erejéből nem tudván gondoskodni az egyes országok védelméről, ezt kénytelen volt a rendeknek átengedni, és így azok különállását és önállóságát elismerni, sőt növelni. Sajnálatos, hogy a referátum egy szóval sem emlékezik meg a török problémáról.

2. Mindebből következik, hogy nem fogadható el a tanulmánynak az a megállapítása, hogy a Habsburg-Monarchia a XVI. század közepétől kezdődően abszolút állam volt. Az idő rövidsége nem engedi meg, hogy akárcsak vázlatosan is felsoroljam az abszolút uralom gazdasági és társadalmi feltételeit, ezért csak általánosságban utalok rá, hogy a történeti irodalom egybehangzó megállapítása szerint, a XVIII. század eleje előtt az abszolutizmus feltételei is hiányoztak a Habsburg-Monarchiában. Jellemző ebben a vonatkozásban, hogy a Habsburgok pénzügyi, adóbehajtási és katonai politikájukban a XVII. században nem tudták megkerülni a rendi országgyűlések jóváhagyását. Abszolutizmusról tehát nem beszélhetünk, de még a központosítási törekvések sem mindig mutathatók ki. Már I. Ferdinánd feladta a birodalom egységét, amikor Stájerországot, Karinthiát és Krajnát második fiának, Károlynak, Tirolt pedig a legkisebb fiúnak, Ferdinándnak hagyta uralkodói jogokkal. Ezen utóda, II. Miksa sem változtatott, II. Rudolf császár pedig még tovább bontotta az egységet. Tirolt és Elő-Ausztriát ugyanis Károly főherceg kisebbik fiának, Lipótnak adományozta, Magyarország és a két Ausztria élére pedig önálló kormányzói jogkörrel öccsét, Ernőt, majd ennek halála után Mátyás főherceget állította. Nem túlzás tehát annak feltételezése, hogy ha a Habsburg-család oldalai az 1600-as évek közepére nem halnak ki, Ausztria ugyanúgy önálló államokra szakadhatott volna, mint Németország. A Habsburg-birodalom oszthatatlanságának elve először csak II. Ferdinánd alatt bukkant fel. De még ő sem törekedett arra, hogy egységes kormányzatot adjon különböző tartományainak. Annyira nem, hogy amikor a fehérhegyi csata után 1627-ben új alkotmányt adott a cseh korona országainak, megújította azok részben eltérő rendi alkotmányát. A magunk részéről igazolva látjuk Ernest Denisnek azt a megállapítását, hogy a XVII. század közepe előtt még központosításról sem beszélhetünk a Habsburg-Monarchiában.

3. A referátum azt mondja, hogy a közép-európai országok politikai és közigazgatási intézményei „nagyjából azonosak voltak” a tárgyalt korszakban. Ez részben igaz,

részen nem. Azonos vonásokat fedezhetünk fel, ha Nyugat-Európával hasonlítjuk össze, de ha Közép-Európa országait egymáshoz viszonyítjuk, mélyreható különbségeket is tapasztalhatunk. Példaként csak a rendi országgyűlések összetételét és szerepét említeném. Otto Hintze általánosan elfogadott tipológiája szerint az európai rendi országgyűlések két típust mutatnak fel: az egyik a kétkamarás országgyűlés, amelyben egyrészt a főrendek és a főpapság, másrészt a köznemesség és az alsópapság, valamint a polgárság külön táblán tanácskozik és táblánként szavaz. A másik a kuriális rendszer, amelyben nem alakul ki egy alsó és egy felső tábla, hanem a három rend (papság, urak és lovagok, városok) külön-külön kuriális tanácskozik, és a három kuria szavazatai végeredményének aránya dönti el a dolgokat. Lengyelországban, Magyarországon és Csehországban az országgyűlés kétkamarás volt, Brandenburgban, Szászországban és az osztrák tartományokban kuriális rendszerben üléseztek, minden rend külön, Moldvában és Havasalföldön egyik rendszer sem érvényesült. A két főtípuson belül azonban további különbségek mutatkoztak. Magyarországon és Csehországban is általános volt a képviselői rendszer az alsó-táblán, azaz a nemesség, a városok és az alsópapság is követeket küldött. Lengyelországban a nemességnek mindvégig joga volt személyszerint megjelenni (ez a lengyel történetírás által gyakran idealizált jelenség egymagában is érthetővé teszi a lengyel országgyűlések közismert tumultuózus jeleneit, amelyek minden egységes határozathozatalt és erő kifejtést eleve lehetetlenné tettek). További különbséget jelentett, hogy Csehországban és Morvaországban a huszita háborúk óta a papság nem tartozott az országgyűlési rendek közé. A polgárság a XVII. században mindenütt szabad városoknál egy-egy szavazattal rendelkezett, kivéve Lengyelországot, ahol összesen egy szavazatuk volt. Ezért a lengyel városok zöme a XVII. században már nem is küldött képviselőt az országgyűlésre. — A kuriális rendszerben is jelentős különbségek mutatkoztak. Az osztrák tartományokban a követküldés csak a harmadik rendnél, a városoknál és — egyes tartományokban — az alsó papságnál volt szokásban, míg az urak, lovagok és egyházi méltóságok személyes megjelenési jogot élveztek, s a főnemesség és a lovagok általában éltek is ezzel a joggal. Szászországban és Brandenburgban viszont a nemesség is csak követeket küldött az országgyűlésre. Ezek után azt hiszem, elhamarkodott az a megállapítás, mely a közép-európai államok politikai struktúrájában azonos rendszerről beszél.

4. Sajnálatos, hogy a közép-európai rendek magatartásának jellemzésénél a referátum egyáltalában nem veszi tekintetbe az ideológiai tényezők hatását. Nem érthetjük meg sem a magyarországi rendi felkeléseket, sem pedig az 1619-es nagy cseh felkelést, ha nem tudjuk azt, hogy e két ország rendei többségükben kálvinisták voltak, és ha nem vesszük figyelembe Kálvinnak a zsarnokkal szembeni ellenállási jogról való tanítását. Legyen szabad ebben a vonatkozásban is egy példát felhoznom. 1608 elején a magyar rendek nyíltan szembefordultak Rudolf császárral, és felszólították a Habsburg-Monarchia többi országának és tartományának rendeit, hogy csatlakozzanak hozzájuk. Azok a tartományok, amelyekben a rendek többsége kálvinista volt, csatlakoztak a konföderációhoz. A luteránus tartományok azonban távol maradtak a szövetségtől. A stájer rendek a wittenbergi egyetem teológia professzoraihoz fordultak, tőlük kérdezve, hogy mit kell ilyenkor tennie a híthű luteránusnak. A válasz: az Isten által rendelt világi felsőbb-séggel nem szabad fegyverrel szembeszállni, még vallási üldöztetés esetén is vállalni kell a mártír sorsot. Az ideológiai tényezők tehát bizonyos esetekben jelentősen színezték, sőt alakították a rendi politikai állásfoglalást.

Végeredményben tehát azt kell mondani, hogy a referátum nagyjából helyesen és jól mutat rá a közép-európai fejlődésnek a nyugatitól eltérő vonásaira, de meg sem kísérelti feltárni azokat a nem egyszer lényeges különbségeket, amelyek a történelmi tájon belül az egyes országok fejlődésében érvényesültek.